

EGY „KITÉRŐ” SCHEIN GÁBOR MONOGRÁFIÁJÁBAN

– a napló a *Füst-életműben*¹

Segíti vagy akadályozza-e a monográfust a munkájában, ha a szerző, akinek életművét vagy életútját feltárni kívánja, éveken, évtizedeken át vezetett naplót? Könnyedén azt válaszolhatnánk erre, hogy egy ilyen szövegfolyam egyértelműen öröm, hiszen a naplóból remekül lehet rekonstruálni az élet-tényeket, dátumokhoz kötve látjuk, hogy az író mikor, merre járt, kivel találkozott, mit gondolt mindeközben, milyen kapcsolati hálóban élte le az életét. Ezzel a válasszal, persze, egy elképzelt (ideális?) írói naplót vizionálnánk, és nem azokat a tényleges feljegyzéseket, a nem könnyen átlátható és elemezhető szövegfolyamokat, amelyeket egyes huszadik századi írók ránk hagytak. Hiszen nemcsak az bonyolítja a helyzetet, hogy a naplóját messze nem minden szerző a napi események rögzítésére és/vagy lélekelemzésre használja: hogy még ne Füst Milánt emlegessem, Mészöly Miklós vaskos műhelynaplóját olvasva biztosan nem az életpálya rekonstruálásához jutunk közelebb. Egészen összetett módon személyes ez a kötet, miként ezt Szolláth Dávid megállapítja:

„ezek a naplók úgyszólván semmi személyeset, magán-életit nem tartalmaznak, de az olvasmányok mégiscsak a személyesség közeléből jellemezik az intellektust, az olvasmányok széljegyzetei, reflexiói pedig a breviáriumok intimitását idézik – azok szentimentalizmusa nélkül.”²

Az írói naplók tehát mintha maguk mutatnák meg, mire is használhatjuk őket – már abból a szempontból is különmeműek, hogy esetenként inkább olvasmányként, máskor inkább forrásként érdemes fel-fognunk őket. Csalódhat, például, aki Mészöly műhelynaplóját viszi magával a strandra, ez a könyv olvasmányként csak nagyon kevesek számára működik, Füst naplójával pedig akkor kell vigyáznunk, ha életrajzi forrásként kívánjuk kezelni. Füst és Mészöly naplói annyiban határozottan hasonlítanak egymásra, hogy sokkal inkább az egyes művek értelmezéséhez vihetnek közelebb (Füst esetében, ahogy ezt Schein Gábor is megállapítja, döntően a prózai művek analíziséhez), mintsem a biográfia rekonstruálásához.³ De vigyáznunk kell akkor is, ha a művek vizsgálatához használunk egy naplót, hiszen nem feltétlenül az író a saját műveinek legjobb értelmezője: sokkal inkább áttételesen segíthet az értelmezésben, ha meg tudjuk, mit olvasott az adott szerző az írásra készülve, milyen írói döntéseket hozott meg, milyen nehézségekkel küzdött, és így tovább. (Egyetlen példát mondok: amikor Móricz leírta a naplójában, hogy olvassa Reymont *Parasztokját*, és azt is rögzítette, ilyen művet ő nem tudna írni, hiszen belülről nem ismeri a paraszti életet, az fontos egyfelől azért, mert bizonyítja, hogy a sokszor műveletlennek bélyegzett

Móricz ismerte a Nobel-díjas lengyel író világhírű művét, másfelől azért, mert kiderül: saját, paraszti tárgyú műveit nem érezte ehhez a regényhez hasonlóknak. De ettől még, természetesen, elemzőként jogunk van meglátni a hasonlóságot Reymont és Móricz közt: az írói önelemzést minden jelentősége ellenére mindig kritikával kell szemlélni.) Ahogy erre Forgách András figyelmeztet a *Teljes naplóról* szóló hosszas elemzésében, „ha valaki meg akarná írni Füst Milán életét, e naplókat csakis kiegészítésként használhatná, és nagy-nagy óvatosság ajánlatos, sok-sok tényellenőrzés”.⁴ Arra is találunk példát a 20. századi magyar írók naplóiban, hogy olyan kvázi-regény bontakozik ki a feljegyzésekből, amelyet csak alig-alig lehet kapcsolatba hozni a szerző egyéb műveivel, vagy írói mivoltával: Csáth Géza naplójában, annak is az 1906 és 1914 közti feljegyzésekből összeálló részében éppen maga az író szorul háttérbe, már ha az írón olyan szellemi lényt értünk, aki olvasmányaira, művészi élményeire támaszkodva hozza létre saját alkotásait. Mindarról ugyanis, amit Csáth olvastott, színházban látott, amit megírt novellában vagy színdarabban, szinte csak adatokat kapunk – arról viszont, hogyan lett morfinistává, milyen módon kezdett nemi életet élni, mitől félt és mi jelentette számára a legnagyobb élvezetet, történeteket is kapunk, sőt, értelmezést.

Nem véletlenül képződött meg éppen Csáth naplója körül annyi legenda: egyfelől sokat kellett várni arra, hogy gondozott kiadásban, egészében elolvashassuk ezeket a feljegyzéseket, másfelől pedig teljes mértékben eleget tesz ez a szövegtörzs annak az olvasói elvárásnak, amelyet Füst Milán határoz meg *A naplóirodalomról és elpusztult naplóimról* című írásában: a világ a „titkos és intim történelmet szereti megint”,⁵ állapítja meg Füst 1945-ben, ezért kíváncsiak az emberek a kurtizánok, az államférfiak vagy az írók naplóira. A Csáth naplóiból készült teljes szövegtörzs második kötetében a kíméletlen önelemzés (ami, egészen más módon, Füst naplóira is annyira jellemző), elsősorban a testi állapot, a kábítószerhasználat folyamatos analizisét jelenti, a beadott adagok pontos számontartását. De elemzett Csáth mást is: feljegyezte székleetének állapotát, esetenként mennyiségét, a coitusok számáról is pontos kimutatást vezetett. Az 1912-es év mérlege a következőképpen indul (a sorrendre szeretném elsősorban felhívni a figyelmet): „1. Coitus 360-380 körül. 2. Jövedelem 7390 korona. 3. *Schmith mézeskalácsos* c[ímű] könyvem kiadása.”⁶ És itt azonnal feltehető a kérdés, vajon, minden intim részlet ellenére, a Csáth-napló mennyiben segíti a biográfia rekonstruálását feladatát? Bár ennél személyesebb és intímebb egy napló aligha lehetne, ez a sok szempontból egyedi szövegfolyam is komoly feladat elé állítja

azt a monográfust, akinek feltehetőleg nem az írói széklelet állapotának elemzése a legfőbb célja.

Csáth monográfusa a nyolcvanas évek végén még nem ismerhette teljes egészében a naplókat, nem is hozhatott döntést arról, milyen módon használja őket: Szajbély Mihály azzal viszont tisztában volt, milyen izgalom övezi ezt az akkor még csak részleteiben hozzáférhető szövegtörzset. Bár, ahogy Schein Gábor is megállapítja, Füst naplóinak is volt egyfajta legendájuk,⁷ ez aligha mérhető ahhoz az egykori legendahalmazhoz (de mondhatjuk akár irodalmi pletykahálózatnak is), amely Csáth naplója körül alakult ki: „A Németh László írásában emlegetett «filozopterek» [Németh László 1933-ban jelölte meg a Csáth-kultuszt életőket ezzel a kifejezéssel – Sz. Zs.] mai utódait Csáth naplói izgatják. Közülük az egyikről, az 1912-13-ban keletkezett «morfinista naplókról» készültek másolatok, és megszülettek persze a másolatok másolatai is. Ezeket szent fogadalmak kíséretében csúszttatták egymás kezébe kutatók és pletykára éhes irodalmi sznobok egyaránt, egészen 1988-ig, amíg Bori Imre, az újvidéki Híd szerkesztője meg nem unta a dolgot, s legendaosztató szándékkal közzé nem tette az egyik másolatot.”⁸ Füst naplóit, amelyeket szerzőjük 1905-től 1944-ig vezetett, majd, amikor Budapest ostromakor eltűntek, meggyászolta őket (hiába kerültek később elő, nem nyitotta ki a feljegyzéseket tartalmazó bőröndöket), sokan azért várták izgatottan, mert a Füst-életrajzot remélték belőle jobban megismerni. Nem volt véletlen ez a várakozás, egy hiány keltette fel, ahogy ezt Szilágyi Judit, a napló sajtó alá rendezője, legfontosabb elemzője is megállapította:

„Kevés szerző van ugyanis, aki olyan tudatosan szorította volna háttérbe személyes életét, mint éppen ő. Gyakorta hangoztatta: «Életrajzom nincs is, csak munkarajzom.»”

Szajbély Mihálynak nem kellett számot vetnie azzal, vajon önálló műként, egy speciális szempontból megközelíthető szövegegyüttesként, vagy életrajzi forrásként fogja-e fel Csáth naplóját.¹⁰ Azóta már közreadta a teljes naplót, három kötetben, az olvasóra bízva azt, miként veti össze ezeket a könyveket az általa korábban megírt Csáth-pályaképpel. Amikor én a Móricz-monográfiámat írtam, a naplók megjelenése közben voltunk (és még most is ott vagyunk): az 1924-25-ös, illetve az 1926-29 közt született feljegyzéseket közreadó kötetek már rendelkezésre álltak, a 2016-ban megjelent, 1930 és 34 közötti naplókat közlő kötet azonban nem, bár sok részletet ismerhettem belőle. És a helyzet, persze, nemcsak a hozzáférhetőség miatt volt bonyolult, de az is kérdés, hogy Móricz esetében mit gondolunk az 1919-es feljegyzésekről (a Tükör-kötetekhez vagy a későbbi naplókhoz soroljuk-e őket), illetve mit

kezdünk azokkal a sokszor megkurtítva közreadott naplórészletekkel, amelyekre épülve az író lányának életrajzi könyvei íródtak (az *Apám regénye*, a *Tíz év I-II.*, a *Móricz Zsigmond szerkesztő úr*). Azt a döntést hoztam, hogy megkísérlem a leválást a naplófeljegyzésekről, nem adom át az irányítást az írónak, ahogy Móricz Virág tette, aki gyakorlatilag a naplók kronológiáját, gondolatmenetét követve, szinte azokat kommentálva írta meg apja életének egyes szakaszait. Azért is tartottam ezt az egyedül elfogadható megoldásnak, mert, egyfelől, csak az aktív alkotói évek töredékének volt írásos nyoma a naplóban, másfelől már létezett több olyan munka is, amelyik első sorban életrajzi, önelemző forrásként kezelte ezeket a feljegyzéseket. Így két esetben elemeztem részletesen, és szinte önálló műként a móríci naplókat – egyik esetben az 1924-25-ös év magánéleti válságának kontextusában, amikor maga Móricz is elkezdte regénynek látni saját életét, és a róla készült feljegyzéseket. 1924. február 4-én a következőt jegyezte fel naplójában: „Mintha egy vad Móricz regényt olvasnék: először életemben vettem észre, mi az.”¹¹ Itt sem pusztán, vagy nem első sorban az életrajz egy fejezetét szerettem volna megérteni a naplófeljegyzések vizsgálatával: arra voltam kíváncsi, többek közt, miként válik el Móricznál a nyilvánosságnak szánt és az asztalfióknak készült szövegek beszédmódja. Miközben azt is megtehettem volna, hogy ezeket a feljegyzéseket egy évvel később megformált regény nyelven, a *Míg új a szerelemmel* vetem össze, ahogy ezt Cséve Anna tette, a „vándorló mondatokra”, erre a jellegzetesen móríci, mégsem egészen egyedi írástechnikára kíváncsian.¹² (Szolláth Dávid a Mészöly-naplóban fedezett fel egy ehhez nagyon hasonló eljárást: „a *Műhelynapló*kéből kiderül, hogy vannak olyan Mészöly-mondatok, amelyek negyven évvel a megjelenésük előtt már elkészültek.”¹³) Természetesen egy írói naplóról szólva az sem megkerülhető kérdés egy monográfus számára, hogy milyen módon maradtak fent a feljegyzések, látszanak-e rajtuk a szerkesztés, a kiadásra előkészítés nyomai. Füst naplói ebből a szempontból rendkívül különlegesek, miként a saját szövegeihez való viszonya egészében az: ahogy Szilágyi Judittól tudjuk, a „cédulákon, noteszokban gyűjtött feljegyzések átdolgozva kerülnek a naplófüzetekbe, publikálásukkor újrafogalmazza őket, s tudhatjuk ez sem (lett volna) a végső, «kész» állapotuk”.¹⁴ Móricz, ha nem is írt át ennyire erőteljesen, de megrostálta a fennmaradt naplójegyzeteket: „Reggelente mostanában folyton a fiókjaimat szortírozom. Minden sort elégetek, ami a múltra vonatkozik, csak az marad meg, amiről azt hiszem érdemes megmaradnia a jövő munkáim számára.”¹⁵ Füst többször próbálkozott naplója megjelentetésével,¹⁶ rövidebb részleteket közzé is tett belőle – Móricz a nem olyan tá-

voli jövőbe utalta a publikálást.¹⁷ Füst és Móricz naplójának egymás mellé állítása azért is érdekes, mert évtizedeken keresztül írták feljegyzéseiket egymással párhuzamosan, a másik szövegét, természetesen, nem ismerve, ráadásul úgy, hogy Füst számára Móricz, időnkénti személyes konfliktusaik ellenére (gondolok itt az Ady-revizió eltérő megítélésére) mindvégig csodálattal szemlélt prózaíró maradt.¹⁸ És van még egy olyan szempont, amelynek segítségével egymásra olvasható Móricz és Füst Milán naplója – ez pedig a Schein Gábor által mindvégig idézőjelben leírt, hiszen nem rögzített jelentésű „zsidóhoz” való viszony, vagy, miként Szabolcsi Miklós írta a *Teljes napló* elején olvasható előszóban, a „zsidó problémával” folytatott viaskodás.¹⁹

Schein Gábor ugyanis úgy döntött, hogy nem életrajzot vagy pályaképet ír Füst Milánról – így a naplókat egyértelműen nem életrajzi forrásként használta. Megjegyezte azt is, hogy „Ízlés szerint eldönthető, előnynek vagy hátránynak tekinti-e valaki, hogy a könyv nem él az alkotás kölcsönösségének és szerves szerveződésének képletével.”²⁰ A műnemi bontást, amely könyve alapszerkezetét adja, döntően a Füst-életmű maga „javasolta”, és csak egyetérthettek Schein Gáborral abban, hogy a „monografikus tárgyalás szemléletét első sorban mindig az adott életmű és a köré csoportosuló problémák jellege határozza meg.”²¹ Szüksége volt rá azonban a monográfusnak, hogy két esetben megbontsa a saját maga által kialakított szerkezetet:

„Ugyanakkor nem mondtam le arról, hogy Füst és a mindenkori irodalmi, társadalmi mező interakcióját is láthatóvá tegyem, legalábbis néhány kitérőtten fontos kérdésben, mint amilyen Füst és a Nyugat viszonya, vagy – a szélesebb társadalmi mezőt tekintve – a «zsidó» identitásképhez vagy éppen az 1948 utáni politikai hatalomhoz fűződő kapcsolata.”²²

Abba, hogy Schein az életrajz kérdését háttérbe szorította, és a naplókat sem erre kíváncsian olvasta, talán ugyancsak „beleszólt” Füst maga, aki a már emlegetett *A naplóirodalomról és elpusztult naplóimról* című írásában önmaga naplóolvasói tapasztalatára hivatkozva eltávolította az effajta feljegyzéseket a személyestől, a biográfikustól:

„Magam én olyan naplót még nem olvastam, se levelezést, amelyből valakit úgy megismerhettem volna, mint Shakespeare-t a műveiből, vagy Petőfit, vagy Aranyt.”²³

Schein tehát egy speciális vonatkozásban vizsgálja a naplókat: azt követi végig, hogyan jelenik meg bennük, egyik, visszatérő „én-konstrukcióként” a „zsidó”. Kitérőnek nevezi el ezt a részt a monográfiájá-

ban, holott a legkevésbé sem mellékes fejezet, nem csekély jelentősége van a korszakról, más szerzőkről, más írói naplókról gondolkodók számára sem. Nekem személyesen is nagyon sokat segített ennek az írásnak a folyóiratban megjelent korábbi változata, amikor azt a monográfiafejezetet írtam, amelyben, az 1924-25-ös évek naplóihoz hasonlóan, alaposan meg kellett vizsgálnom Móricz naplófeljegyzéseit: a másik időszak, amelynek feljegyzéseivel külön és részletesen foglalkoznom kellett, az 1919-es év volt. Ez a kötet a „markánsan antiszemita napló” kitéttel is megjelent a kritikákban 2006-ban: igaz, nem alapos elemzésekben, hanem olyan írásokban, amelyek első sorban Závada Pál interjúin, illetve *Idegen testünk* című regényén (majd *Magyar ünnep* című drámáján) keresztül láttak rá a Móricz-szövegre.²⁴ Hiszen a Závada-regény egyik fejezete a következő, a Móricz-naplót idéző mondattal indul: „Két zsidó megy az utcán, ül a hajón, utazik a vonaton, velem szemben, átellenben, túloldalt.”²⁵ Schein Gábor higgadt elemzése sok szempontból megvilágító volt számomra – elvezetett Füst naplójához, amelyben megtaláltam Móricz mondatainak párhuzamait, például az ilyen részletekben:

„vasúti utazásaim közben ismét erős antiszemitikus érzés lett rajtam úr: az a szemérmetlenül bátor faji-jellegű beszélgetés, amit ezek folytatnak, – ahogyan otthonosan érzik magukat, mindenütt a világon nem törődve másal, kíméletlenül, tolakodón; – nyelvezetük zsiros, kellemetlen, – mozgásuk indiszkrét, hangosak.”²⁶

De megvilágító volt Schein elemzése azért is, mert hiába írt már a *Teljes napló* előszavában Szabolcsi Miklós a zsidó problémáról, hiába tett közzé Szilágyi Judit mély és alapos elemzéseket a szövegkorpuszról, ebben a vonatkozásban szinte teljes volt a kicsit tanácstalanak tűnő hallgatás. Ez pedig mintha azt az egyszerűsítő szemléletet mutatta volna meg, hogy úgy vélekednek sokan, a zsidó származású Füst Milán nem tehet antiszemita kijelentéseket, csak a „magyar paraszt” Móricz – illetve arra is figyelmeztetett, hogy sokszor összemosódik a korabeli antiszemita sztereotípiák felbukkanása azzal a kérdéssel, vajon egy író antiszemita érzelmű volt-e, vagy sem. Mivel azt gondoljuk, hogy a zsidó Füst antiszemita nem lehet, így mint ha naplójának a Schein által elemzett mondatait sem vennénk észre. Csak párhuzamként idézem fel, hogy Móricz a naplójában leírt olyan esetet, amikor megütődött rajta, egy zsidó (jelesül Hevesi Sándor) durván beszél a zsidókról: „Volt egy igen ízléstelen perc: // - Azt mondták, ne vigyem a Kamarát ebbe a zsidó negyedbe. Azt mondtam, egye meg a fene a zsidókat, magyarosodjanak meg, legalább kultúrmissziót telje-

sít a színház. // Oly durván jött ki a szó, valahogy oly vastag nyersség volt a hangban, Bethlen Bálint szövé is tette, mikor Hevesi elment, hogy «utóvégre ő is zsidó volt», mért mond ilyet.”²⁷

Ha a Füst-naplók jelentőségét nézzük, talán kevesellhetjük azt, amennyit Schein Gábor foglalkozik velük a könyvében: számomra ez az arány inkább azt bizonyítja, hogy figyelembe vette az eddigi recepciót, és nem a korábbi megállapításokat kívánta megismételni. Arról nem is szólva, hogy a „kitérő” kifejezés épp Füst életműve esetében sajátos árnyalatot is kaphat, hiszen sokan az egész életművet sajátos „kitérőnek” gondolták a huszadik századi magyar irodalom történetében. Miközben Füst a saját naplóját több alkalommal is a főművének nevezte²⁸ – ez pedig egy másik szerzőt is eszünkbe juttathat a kortársai közül párhuzamként. Márai Sándort, aki ugyancsak megkerülhetetlen írói naplót hozott létre – ennek a szövegkorpusznak a kiadása épp az utóbbi időszakban ért a végére (igaz, már nem először...), az 1982 és 1989 közi feljegyzések megjelenésével.

Márai Sándor naplói esetében azt látjuk, hogy egy mellékesnek vélt szövegkorpusz lassan elmozdulhat a centrum felé. Előbb az író maga, később pedig a recepció is számot vetett vele, hogy újra kell gondolni középpont és periféria viszonyát. Pedig Márai kezdetben szinte vádolta magát amiatt, hogy annyi időt tölt a naplóírással. Ahogy Bod Péter megállapítja, a 70-es évekbeli naplók kapcsán, a naplóírás Márai számára egyértelműen központi tevékenységgé vált addigra:

„Kitérésnek, az életmű szempontjából mellékesnek vélte az 1950-es évek elején Márai a maga naplóírását. Az alkotói viszonyulás jelentős változását állapíthatjuk meg egy 1977-ből származó bejegyzés alapján, amikor Joseph Conrad egyik könyve kapcsán Leonardo da Vinci noteszéből származó sorokat idézett. Da Vinci az élet értelmét a munkában látta megtalálni, a cselekvés nélküli embert pedig halottnak tételezte fel. Fontos, hogy ennek kapcsán, hogyan összegezte, hogyan gondolkodik saját naplóírásáról: «Ha nem bírom összeszedni az energiát a 'mindennapi oldal' megírásához, kevesebbet érek, mindenestül, mint a döghús, ami melleleg vagyok». Az 1949-es naplójában még úgy érezte, nem csak a világ, de a munka elől is a naplóírásba menekül. Akkori vélekedéséből könnyű kihallani ennek a tevékenységnek a másod-, harmadlagosságát a kitűzött és az évtizedek óta gyakorolt prózaírói feladatokhoz mérten. Az alkotói fordulat ennek figyelembe vételével mérhető igazán.”²⁹

Schein Gábor könyvéből számomra egy kitérő lett az egyik legfontosabb fejezet – ahogy az írói naplók is nem egyszer figyelmeztetnek rá, a lényegyet sokszor a mellékesnek látszóban találjuk meg.

- 1 A tanulmány a május 31-én, a Füst Milán Fordítói Alapítvány által a Magyar Tudományos Akadémián „S mért kell alamizsnát kérnem tőled, Átkozott Utókor...” (Füst Milán *Egy egyiptomi sírkövön*) címen megrendezett emlékkonferencián elhangzott előadás szerkesztett, bővített változata.
- 2 SZOLLÁTH Dávid, *Végleges változatok a hagyatékból (Mészöly Miklós Műhelynaplók, Thomka Beáta Prózái archívum. Szövegközi műveletek)*, Jelenkor, 2007/10, 1074.
- 3 Lásd SCHEIN Gábor, *Füst Milán*, Budapest, Jelenkor, 2017, 527. Forgách András szerint Füst sajátos módon viszonyul a naplójában saját műveihhez: „Mintha e naplót szándékosan a művek mellett vezetné, külön szabályok szerint, önmagáért: a nagy ötleteket sohasem itt fejleszt ki, és amelyek ötletet ide beírja, azt ritkán valósítja meg (mintha az ötlet beírása már maga elég volna, az ötletszerűség ábrázolása), de ha mégis foglalkozik vele, akkor – a napló teljes terjedelmét tekintve nem is olyan sokszor – leginkább könyörtelen szellemkritikai és esztétikai teherpróbának veti alá, de inkább veszetül vív vele, birkózik, mint Jákob az angyallal, küzd, akár egy láthatatlan ellenféllel, a formával, de leginkább ezt a küzdelmet akarja rögzíteni, hogy micsoda vérverítékes, görcsös és izzadásgótos dolog ez: a jegyzetek arról szólnak, *ahogy* dolgozik, nem arról, hogy *mit* csinál, és valójában ezekben a formára vonatkozó jegyzetekben is inkább a saját *jellemét*, mint a művek *jelleget* elemzi (a kettő nyilván át is fedi egymást).” FORGÁCH András, *Milán a villamoson. Füst Milán: Teljes napló*, Jelenkor, 2001. július-augusztus, 848–849.
- 4 FORGÁCH i. m. 848.
- 5 Lásd a következő kötetben: FÜST Milán, *Teljes napló II.*, Budapest, Fekete Sas, 1999, 830.
- 6 CSÁTH Géza, *Úr volt rajtam a vágy. Naplófeljegyzések és visszaemlékezések 1906–1914*, az eredeti kéziratok alapján sajtó alá rendezte MOLNÁR Eszter Edina és SZAJBÉLY Mihály, Budapest, Magvető, 2016, 283.
- 7 Erről lásd SCHEIN i. m. 527.
- 8 SZAJBÉLY Mihály, *Csáth Géza*, Budapest, Gondolat, 1989, 9–10.
- 9 SZILÁGYI Judit, „csak a nevedé” *Füst Milán naplójáról*, Új Forrás, 2000/7, <http://www.jamk.hu/ujforras/000713.htm>
- 10 A monográfia bevezetőjében ezt olvashatjuk: „E kéziratok pillanatnyilag hozzáférhetetlenek, munkám hiányosságait legalább részben magyarázhatja az, hogy nekem sem sikerült tanulmányoznom őket.” SZAJBÉLY i. m. 10.
- 11 MÓRICZ Zsigmond, *Naplók 1924–1925*, szerkesztette Cséve Anna, Budapest, Noran, 2010, 51.
- 12 Lásd: CSÉVE Anna, *Az írás gyepője. Móricz Zsigmond szövegalkító gyakorlata*, Budapest, Fekete Sas, 2005
- 13 SZOLLÁTH i. m. 1071.
- 14 SZILÁGYI Judit i. m.
- 15 MÓRICZ, *Naplók 1924–1925*, 437. Elek Artúr, akinél Móricz többször helyezett el kéziratot, egy 1925. január 6-i levélben kéri arra barátját, gondolja át alaposan a kézirat-megsemmisítést: „Visszakéred leveleid. [...] De esztelenség lenne életednek ilyen fontos dokumentumát megsemmisítened. [...] megsemmisíteni ilyen gyönyörű írásokat amelyek valamilyen lelkednek magyarói lesznek azok számára, akik arcodba nem nézhetek és lelkedhez nem érhetnek, mert nem éltek, amikor te éltél, a természet megcsúfolása lenne. A világ megkárosítása. Értelem nélkül való tett. Nem eleget megsemmisítettél már úgyis?” Elek Artúr levele Móriczhoz, MÓRICZ, *Naplók 1924–1925*, 698.
- 16 Vö. a következővel: „Füst Milánt a tízes évek végétől foglalkoztatja a *Napló* közlésének gondolata. Ekkor kezdi meg a szövegek kiadásra való előkészítését: válogatását, átírását. Néhány részlet megjelent, több kéziratban ma
- radt. Tanulságos lehet ezek címeinek vizsgálata: *Egy ember élete, Naplójegyzetek, Egy író naplójából, Ifjúkor, Naplójegyzetek általánosságokról, A mulandóság könyve, Névtelen levelek*. Mindegyikben felfedezhetjük az eltávolítás gesztusát; Füst a zavaró személyesség kiiktatására törekszik.” SZILÁGYI Judit i. m.
- 17 Olyan feljegyzést is találunk a naplóban, amelyből kiderül, gyermekeit már nem kívánta megkímélni Móricz az ebben az időszakban született feljegyzéseinek nyilvánosságra kerülésétől. Feltehetőleg ezt is Elek Artúrnak írta: „(Ha meghalnék, add a borítékot a Nemzeti Múzeumnak azzal, hogyha a feleségem is meghal, rögtön felbontható. Mást nem kímélek. Lányaim akkorára nagyok lesznek, s kell, hogy megtudják apjuk bűnét és szerencsétlenségét.)” MÓRICZ, *Naplók 1924–1925*, 246.
- 18 Ezt már Szabolcsi Miklós kiemelte a teljes naplóhoz írt rövid előszavában: „Érdekes, hogy Móricz Zsigmond műveit mennyire nagyra tartja, hogy szinte irigyli természetes nagyságát [...]” FÜST Milán, *Teljes napló I.*, 6.
- 19 Lásd FÜST Milán, *Teljes napló I.*, 7.
- 20 SCHEIN i. m. 15.
- 21 SCHEIN i. m. 14.
- 22 SCHEIN i. m. 15.
- 23 FÜST Milán, *Teljes Napló II.*, 831.
- 24 Erről részletesebben lásd: SZILÁGYI Zsófia, *Móricz Zsigmond*, Pozsony, Kalligram, 2013, 253–267.
- 25 ZÁVADA Pál, *Idegen testünk*, Budapest, Magvető, 2008, 279.
- 26 Lásd FÜST Milán, *Teljes napló I.*, 385., illetve SCHEIN i. m. 536.
- 27 MÓRICZ Zsigmond, *Naplók 1926–1929*, szerkesztette Cséve Anna, Budapest, Noran, 2012, 298.
- 28 Lásd erről SZILÁGYI Judit i. m.
- 29 BOD Péter, *A naplóírás mint életprogram (Márai Sándor A teljes napló 1974–1977)*, Tiszatáj, 2017/6 <http://tiszatajonline.hu/?p=111090>

Szilágyi Zsófia (1973): irodalomtörténész, kritikus, a Szegedi Tudományegyetem egyetemi tanára, a Kalligram folyóirat szerkesztője. Legutóbbi kötete: *Az éretlen Kosztolányi* (Pesti Kalligram, 2017).